

TOPLUMDİLBİLİM AÇISINDAN "Dil" VE "Dil Türleri" "KAVRAMLARI ÜZERİNE"¹

Güray Çağlar Köniğ

1. Giriş

Dil ile toplum arasındaki bağlantıyı, ya da dilin toplum içindeki değişik işlevlerini incelerken herşeyden önce dil ve toplum terimlerini tanımlamak gerekir. Toplumu belirli amaçlarla bir araya gelen bireyler topluluğu; dili ise belirli bir toplumun kullandığı iletişim aracı olarak tanımlayabiliriz. Dilin hemen her toplumda değişik biçimleri olduğuna göre bir toplumun dilini incelerken bu biçimlerden hangisinin, ya da hangilerinin seçileceği konusunda görüş birliği bulunmamaktadır. Ayrıca, dil ve toplum kavramlarını birbirlerinden bağımsız olarak tanımlamak da olası değildir. Dil kavramının tanımı topluma değinmeden yapılamaz.

İki kişi dil aracılığıyla iletişim kurduğunda kullandıkları iletişim dizgesi düzgü, ya da kod olarak adlandırılabilir. Bu düzgü her iki bireyin de 'bildiği' bir dizgedir. Dilbilimcinin görevi bireylerin bu 'dil bilgisi'nin ne olduğunu araştırmak ve betimlemektir. Ancak, bir dilin dilbilgisini betimlemek oldukça güç bir iştir. Bir dilin bilgisi genelde gramer kitaplarında anlatılanlardan çok farklıdır. Bir dili kullanan birey o dil hakkında dilbilgisi kitaplarında anlatılanlardan çok daha fazla bilgi sahibidir. Bu aynı zamanda bir dili konuşanların hepsinde bulunan ortak bir bilgidir.

Günümüzde dilbilimcilerin çoğu bireylerin bildikleri dil ya da dillerin bilgisinin soyut olduğu konusunda birleşmektedirler. Bu bilgi sadece kullanım alanları belirlenmemiş kimi ses, sözcük, ve tümcelerin bilgisi değil, sesleri, sözcükleri ve tümceleri kullanmayla ilgili kuralları kapsamaktadır. Bu bilgi dilin sağladığı olanakları bilmeyi; daha önce hiç duymadığımız tümceleri nasıl anladığımızı, ve yanlış olanları dilbilgisine uygun olmayan olarak nitelermeyi kapsamaktadır. İnsanlar arasındaki iletişim bu bilginin ortak olması sonucu gerçekleşmektedir. Dil toplumsal olarak paylaşılan bir olgudur. Tüm normal bireyler dili sürekli olarak duruma uygun bir biçimde kullanmaktadırlar. Dilin duruma uygun kullanımı değişik beceri ve etkinlikleri kapsamaktadır.

Herhangi bir dilin gramerini betimlemeyi üstlenen dilbilimci genelde Chomsky'nin benimsediği yaklaşımla izlemektedir. Chomsky dil yetisi ile dil kullanımını birbirinden ayırmakta ve dilbilimcinin görevinin bireyin dil bilgisini, başka bir deyişle, dil yetisini betimlemek olduğunu savunmaktadır. Bireyin sahip olduğu bir dil yetisini nasıl kullandığı, başka bir deyişle, dil kullanımıyla ilgilenmemektedir. Chomsky'nin (1965:3-4) dil kuramı tümüyle homojen bir dil topluluğunda, hiçbir kültürel, psikolojik, ya da toplumsal etkenden etkilenmeyen ve dil yetisini dil kullanımına tümüyle yansıtılabilen ideal bir konuşan-dinleyen dil kullanımını betimler. Ancak, son yıllarda betimlenmesi gereken dil yetisinin Chomsky'nin sınırladığı bilgiden çok daha geniş ve

yine kendisinin dil kullanımını olarak adlandırdığı alanı da kapsadığı vurgulanmaktadır.

II. Dildeki değişkenlik olgusu

Günlük yaşamda kullanılan dil büyük ölçüde değişkenlik gösterir. Herhangi bir dil incelendiğinde dildeki değişkenlik olgusu kolayca görülebilir. Dili kullananlar da sürekli olarak olası biçimlerden birini seçme durumundadırlar. Hiç kimse sürekli aynı biçimde konuşmaz, dili kullananlar değişik nedenlerle değişik dil biçimlerinden ya da türlerinden yararlanırlar. Dildeki değişkenlik, değişik söyleyiş biçimleri, sözcükler, ya da dilsel yapılar gibi dilsel birimlerden birinin seçimi olabileceği gibi değişik dil türlerinden birinin seçimini de kapsayabilir. Örneğin *makina* sözcüğü /makina/ yada /makine/ olarak son seste /a/, ya da /e/ seslerinden birini kullanarak söylenebilir. /e/ ve /a/ sesleri bu sözcükte değişken bir biçimin birer değişkesi (variant) olmaktadır. Aynı biçimde değişik bölgesel dil türlerindeki değişik sözcükler de dil değişkeleri olabilir. Aksan (1977:143) Türkiye Türkçesi'nin değişik ağızlarında *çocuk* kavramının /uşak/, /baba/, /bebe/, /balak/, /balaca/ gibi değişik sözcüklerle karşılandığını belirtir. Değişik toplumsal durumlara bağlı olarak değişik dil türlerinden biri seçilebilir. Eğitimi sırasında ölçünlü dili öğrenen bir birey yetiştiği yöredeki yakınlarıyla o yörenin dil türüyle konuşabilir. Dilde değişkenliğin böylece çok geniş bir kavram olduğu görülmektedir. Sonuçta ortaya uzlaştırılması güç bir ikilem çıkmaktadır. Dilbilimcilerin çoğu dilin homojen bir yapı olduğunu ve belirli bir dili kullananların tek bir biçimi bildiklerini kabul etme eğilimindedirler. Böylece, dil hakkında kuramsal genellemeler yapmaya çalışmaktadırlar. Ancak, gerçekte dilde büyük ölçüde değişkenliğin olduğu ve tek bir dil türünü kullanan bireyin bulunmadığı görülmektedir.

Dilde değişkenliğin kabul edilmesi aynı zamanda dilin soyut bir inceleme alanı olmadığını da kabul etmektir. Dil insanların sürekli olarak kullandıkları bir iletişim aracıdır. Dil incelemelerinde kullanım gerçeği göz ardı edilemez. Son yıllarda dil kullanımını ve dili kullananları dışlayan bir dilbilimin geçerliliği tartışılmaktadır. Chomsky ve onu izleyenlerin amacı dilin işleyişini açıklayacak dilbilgileri yazmaktır; dilin ne olduğu, nasıl öğrenildiği ve bu gibi dil incelemeleri aracılığıyla insan zihni hakkında ne gibi bilgiler edinebileceğimiz konularıdır. Bu görüşe göre dil kullanımını üzerindeki çalışmaların dil kuramına katkısı olmamaktadır. Ancak, son yıllarda çok sayıda dilbilimci bu görüşe karşı çıkmakta ve Chomsky'nin önerdiği 'asosyal', ya da 'toplum dışı' bir dil kuramının gerçekçi olamayacağını ileri sürmektedirler. Hudson (1980:19) böyle 'asosyal' bir görüşün temelde eksik bir dil çalışmasına yol açtığını söylemektedir. Bu 'asosyal' dil incelemesi görüşüne karşı geçerli bir dil kuramı geliştirmek için dil kullanımının ve dildeki değişkenlik olgularının açıklanmasının gerekliliği vurgulanmaktadır. Başka bir deyişle, yeterli bir dil kuramı dil kullanımını da açıklamalıdır. Günümüzde toplumdilbilimciler bu görüşü benimsemektedirler.

Her bireyin dilinde büyük ölçüde değişkenlik bulunur. Bununla birlikte bu değişkenliğin sınırları da vardır: birey toplum içinde dili kullandıkça dil ile istediği gibi oynayamaz. Sözcükleri istediği gibi söyleyemez, ad ve eylemlere istediği ekleri koyamaz, keyfine göre sözcük dizilişinde önemli değişiklikler yapamaz. Dil bir kurallar dizgesidir. Birey başarılı bir iletişim kurmak için belirli durumlarda belirli dil türlerinden birini

seçerek kullanılmalıdır. Çocuk ana dilindeki ses, sözcük ve bu sözcüklerin diziliş kurallarını öğrenirken aynı zamanda toplum içinde kiminle, ne zaman, nasıl konuşacağını, başka bir deyişle ana dilini nasıl kullanacağını da öğrenir. Toplumdilbilimci için önemli olan bu değişkenliğin tanımlanabilmesi ve bireylere değil, gruplara özgü olduğunun kanıtlanmasıdır. Dildeki değişkenlik kimi kurallara bağlıdır.

Dahası, bireyler bu kuralları bilmektedirler. Bu kurallar dizgesi belirlidir ve hemen tümüyle bilinçli değildir. Bireylerin bu dil kullanımı kurallarını nasıl öğrendiklerini açıklamak güçtür. Giyinme biçimi, yemek yeme kuralları gibi toplumsal davranışları öğrenmekten daha değişiktir. Toplumdilbilimcinin görevi değişik grupların dilsel davranışını belirleyen kuralları saptamak, daha sonra da bu kurallar çerçevesinde bireysel davranışı açıklamaktır. Bu amacın ilginç yanı bireylerin çoğunun dilsel davranışlarının kurallı olduğunun bilincinde olmamalarıdır.

Fasold (1984: 1), toplumdilbilimin temelinde dilbilim çalışmalarında genelde üzerinde durulmayan iki olgunun yattığını ileri sürer. Bunlardan birincisi, dildeki değişkenlik olgusudur; dil kullanımında bireyler aynı şeyi ayrı biçimlerde anlatma olanağına sahiptirler. Bu olgu seslerin farklı söyleniş (telaffuz) biçimlerinden iki ya da çok dilli bireylerin dillerden birini seçimine kadar uzayan geniş bir değişkenlik alanını kapsar. İkinci olarak bilindiği gibi, dil toplum içinde iletişim kurmak amacıyla kullanılır. Bir iletişim durumunda birey dili aynı zamanda kendisiyle ilgili bilgi vermek, üyesi olduğu toplumsal grubu belirtmek, karşısındakiyle olan ilişki düzeyini göstermek, içinde bulunduğu ortamı belirtmek amacıyla da kullanılmaktadır. Başka bir deyişle, birey bir yandan iletişim kurarken, öte yandan toplumsal konumunu belirtmektedir. Değişik dil türlerinden birini seçerek başarılı bir iletişim ortamı sağlayabilir. Seçilen dil biçimi bireyin toplumsal durumunu da belirtir. Böylece Fasold'a göre(1984:1) toplumdilbilimin konusunu dildeki bu iki olgunun, dildeki değişkenlik ile iletişim sırasında dilin bireyin toplumsal durumunu belirtme özelliğinin etkileşiminin incelenmesi oluşturmaktadır.

Wardhaugh (1986:10-11) dil ile toplum arasındaki olası bağlantıları şu biçimde sıralamaktadır. Birincisi, toplumsal yapının dilsel yapıyı, ya da davranışı etkileyebileceği, ya da saptayabileceğidir. Bu görüşü kanıtlamak için şu örnekleri verir. Küçük çocukların, daha büyük çocuklardan ve genelde çocukların yetişkinlerden değişik dil kullandıkları yaş farkı olgusu; bireylerin kullandığı dil biçimlerinin onların bölgesel, toplumsal, ve hatta cinslerini yansıttığını; ve yine belirli konuşma biçimlerinin ve karşılıklı konuşma kurallarının kimi toplumsal normlara bağlı olduğunu kanıtlayan çalışmalar.

Dil ile toplum arasındaki olası ikinci bağlantı birincinin tam tersi olarak dilsel yapının ya da davranışın toplumsal yapıyı etkilemesi ya da belirlemesidir. Bu görüş Whorf Hipotezinin ve Bernstein'in ileri sürdükleri savların temelini oluşturmaktadır. Üçüncü olası bağlantı ise etkinin iki yönlü olması, dil ve toplumun birbirlerini karşılıklı olarak etkileyebilmesidir. Dördüncü olasılık ise dilsel yapı ile toplumsal yapı arasında hiçbir ilişki olmaması; her iki yapının birbirinden bağımsız olmasıdır. Bu olasılığın bir başka biçimi de şöyle açıklanabilir. Dil ile toplum arasında bir bağlantı olsa bile dil ve toplum hakkında bildiklerimizden yetersizliği nedeniyle henüz bu bağlantıyı açıklamaya girişmek için erkendir. Chomsky bu görüşü savunmakta ve dil üzerindeki her türlü çalışmadan önce 'asosyal' bir dilbilime eğiliminin gerekli olduğunu söylemektedir. Chomsky'ye göre dile böyle 'asosyal' bir yaklaşımın önceliği vardır. Wardhaugh (1986:11) dil ile toplum

arasındaki olası bağlantıların değişik yönlerine eğilmenin gerekliliğini vurgulamaktadır.

Wardhaugh (1986:11) toplumdilbilimin salt toplumbilim ve dilbilimin kavram ve bulgularını alarak bağıntı teknikleriyle biraraya getiren bir bilim dalından öte bir şeyler vermesi gerektiğini; dil ile toplum arasında belirli kimi bağlantı noktaları bulunarak kuramsal bir çerçevede dilsel ve toplumsal yapıların etkileşimini açıklamayı gerektiğini ileri sürer. Lyons (1980:274) dilde değişikliğin bireysel ve toplumsal boyutlarının aynı paranın iki ayrı yüzü gibi birbirinden ayırt edilemeyecek olgular olduğunu ileri sürer.

III. Dil türleri

Değişikliğin dillerin tümünde bulunduğu artık tartışılmaz bir gerçek olarak kabul edilmektedir. Wardhaugh (1986:22) her dilin çok sayıda değişik türleri bulunduğunu ve dilin bu dil türlerinin toplamı olduğunu söylemektedir.

Hudson (1980:23-24) müzik sözcüğüünün genel bir kavram olarak alınıp, değişik müzik türlerinin birbirinden ayrılması gibi, *dil* terimini de yeryüzündeki tüm dilleri kapsayan genel bir kavram olarak kabul ederek, *dil türlerini* dilin değişik görünümleri olarak ele alınması gerektiğini ileri sürer. Bir dil türünü diğerinden ayıran ise bir dizi dilsel birimdir. Bu görüşe bağlı olarak Hudson'ın önerdiği bu genel dil türü kavramı geleneksel *dil*, *lehçe* ve *deyiş* (style) terimlerini kapsamaktadır.

Dilin toplumla olan bağlantısı açısından dilin dilsel birimleri ve bir grup dilsel birimden oluşan dil türlerini kapsadığını söyler. Dil türleri arasındaki ilişkinin sınırları olmadığını; değişik dil türlerinin kullanım alanlarının çakışabileceğini ekler. Ancak, bir dil türünün ayırıcı özelliğinin toplumla olan bağlantısı olduğunu, söz konusu dilsel birimleri kimin, ne zaman kullandığını önemli olduğunu söyler. Dilin toplumla olan bağlantısında herşeyden önce ulus, toplumsal katman, kabile gibi geniş toplumsal birimleri incelemenin zorunluluğu akla gelmektedir. Ancak, toplum bireylerden oluştuğuna göre bireyin ve bireyin kullandığı dilin tüm bu incelemelerin temelini oluşturduğu açıktır. Hudson (1980:12) toplumdilbilimde bireyin önemine dikkati çeker, bireyin dil kullanımını anlamadan toplumdaki dil kullanımını anlamamanın olası olmayacağını ileri sürer. Her bireyin değişik dilsel deneyimlerden geçmesi sonucu dil kullanımını da değişiktir, bu yüzden her bireyin kendine özgü bir dili (idyolekti) bulunmaktadır. Her bireyin toplumda yaşı, geldiği bölge, toplumsal katmanı ve cinsine göre bir yeri olduğu ve bireyin kendisini bu boyutlara göre belirli bir yere yerleştirdiğini ve dilini de kimi diğer davranışlarıyla birlikte durumuna göre ayarladığını gerçektir. Labov (1972:138) Hudson'da (1980:16) çocuğun dilsel modelinin 3-4 yaşına kadar anne babasının, 13 yaşına kadar yaşıtlarının, daha sonra ise yetişkinlerin olduğunu söyler.

Ferguson (1971:30) dil türünü eşzamanlı betimleme teknikleriyle incelenebilecek ölçüde homojen konuşma kalıplarından oluşan ve doğal iletişim bağlantılarının tümünde kullanılabilecek anlamsal kapsama sahip olan bir bütün olarak tanımlamaktadır.

Wardhaugh (1986:22) tüm bu dil biçimi tanımlarının belirli ses, sözcük ve dilbilgisel özelliklerden oluşan dilsel birimleri yöresel, ya da toplumsal gruplara bağlayan dış etkenleri kapsadığını vurgulamaktadır. Böylece, Türkçe, ölçünlü Türkçe, gecekondü bölgelerinde kullanılan dil, argo, hukuk dili, resmi toplantılarda kullanılan dil değişik dil

türleri sayılmaktadır. Değişik dil türlerinin belirlenmesinde kimi güçlüklerin bulunmasına karşın dil türü teriminin toplumdilbilimde vazgeçilmez bir kavram ve toplumdilbilimin amacının da dil türlerinin belirlenmesi olduğunu söylemektedir.

Hymes (1974:123) sürekli bir toplumsal ilişki sürecinde ya da bir grupta belirli dilsel özelliklerin yaratılmasının ve seçiminin grubun belirleyici bir özelliği olarak ortaya çıktığını söyler. Hymes'a göre gruplar arasındaki ayırım seslerin söyleyiş biçiminden olabileceği gibi dilbilgisel ayrılıklardan da kaynaklanabilir.

Bölgesel dil türleri

Dilde bölgesel ayrılıklar genelde kolayca görülebilir. Aynı dilin konuşulduğu bir ülkede bölgeler arasında söyleyiş biçimi (telaffuz), sözcük seçimi, ve dilsel kalıpların kullanılmasında ayrılıklar hemen göze çarpmaktadır. Söyleyiş, sözcük dağılımı ve sözdizimi açılarından bölgeden bölgeye değişiklik gösteren dil türlerine bir dilin *bölgesel dil türleri* adı verilmektedir. Yazılı gelenekleri olan bölgesel dil biçimlerine genelde *lehçe*; yazılı geleneği olmayanlara ise *ağız* adı verilmektedir. Aksan (1977: 141) bugün Anadolu'da Türkiye Türkçesi adı verilen tek bir lehçenin konuşulduğunu, bölgesel ayrımların aynı lehçe içindeki ağızlar olduğunu söyler. Türkçe'nin Asya ve Avrupa'da değişik lehçeler halinde yaşadığını ileri sürerek Rusya ve İran'daki Azeri lehçesini, Türkmen, Kazan Kırgız lehçelerini örnek olarak verir.

19. yüzyılda ve 20. yüzyılın ilk yarısında dildeki değişkenlik olgusunu, başka bir deyişle, bir dilin değişik bölgelerdeki lehçelerini ve bu lehçeler arasındaki benzerlik ve ayrılıkları saptamak amacıyla yapılan çalışmalarda genelde lehçeler arasında kesin sınırlar olmadığı; lehçe ayrımlarının ve zaman içinde dildeki değişimin nedenlerinin dile bağlı etkenlerden çok toplumsal etkenlere bağlı olduğu ortaya çıkmıştır.

Bynon (1977:190-1) lehçeler arasında kesin sınırlar olmadığını, kırsal kesimde birbirine yakın yörelerin lehçeleri arasında yakınlık olduğunu, bölgeler arasındaki uzaklığın lehçeler arasında da ayrılıkları arttırdığını ileri sürmekte; ancak günümüzde kentsel kesimde böyle bir lehçe sınırından söz etmenin olası olmadığını söylemektedir. Bynon (1977: 191) lehçeler arasındaki sınır yerine kimi dilsel özelliklerin yoğun olarak kullanıldığı merkezi alanlarla değişik dilsel özelliklerin görüldüğü geçiş bölgelerinden söz edebileceğini; merkez alanlarının kültürel merkezlerin etki alanı altında olan bölgeler olduğunu söyler. Böylece, lehçeler arasında kesin sınırların bulunmayışının lehçelerin olmadığı anlamına gelmediğini, siyasal ve kültürel açıdan önemli merkezlerin çevrelerini dilsel açıdan etkiledikleri görüşünün daha gerçekçi olacağını belirtir.

Weinreich (1953) aynı toplumda bir arada, ya da birbirine yakın bölgelerde konuşulan dil ve lehçelerin birbirini etkilediklerini ve bu etkileşim sonunda zaman içinde dilde değişmeye yol açan değişkenliğin oluştuğunu ileri sürmektedir. Dildeki değişme olgusunu kuramsal bir çerçeveye oturtmak amacıyla yapılan çalışmalarda (Weinreich/Labov/ Herzog 1968) da dildeki değişme olgusunun dilsel ve özellikle toplumsal kaynaklı değişkenliğin sonucu olduğu görüşüne varılmıştır.

Toplumsal dil türleri

Toplum içinde değişik toplumsal katmanlar değişik dil türleri kullanmaktadırlar. Bu dil türlerine toplumsal dil türleri, ya da *sosyolekt* adı verilmektedir. Ancak, toplumsal dil türlerini tanımlamak bölgesel dil türlerini tanımlamaktan daha da g c tür. Bu tanımlamada herşeyden önce toplumsal katman, ya da toplumsal grubu tanımlama sorununu ele almak gerekir. Yüzyılımızda büyük bir değişme sürecinde olan toplumlarda böyle bir tanımın hangi ölçülere göre yapılabileceğini saptamak oldukça g c görünmektedir. Genelde bireyin toplumsal durumunu belirleyen meslek, yaşıdığı yer, eğitim durumu, aylık, ya da yıllık geliri, kültürel geçmişi, dini, ailesinin durumu gibi etkenlerin bireyin dilini etkilediği kabul edilmektedir. Labov (1966, 1972) ve Trudgill (1974, 1975)'in değişik toplumsal katmaların dil kullanımını inceleyen çalışmaları toplumsal dil türlerinin sistemli olarak betimlenebileceğini ortaya koymuştur.

Toplumsal dil türleri genelde toplumsal katman, din, etnik grup gibi etkenlere bağlı olarak incelenmektedir. Örneğin, Hindistan'da kast sistemi toplumsal katman ayrımını da belirtmekte ve bireyin kullandığı dili belirlemektedir. ABD'de değişik etnik grupların değişik dil türleri kullandıkları g r lmektedir. Labov'un (1972) New York kentinde yaptığı araştırmalarda İtalyan ve Musevi grupların ölçünlü İngilizce'den ve zencilerin kullandığı Black English adı verilen dil türünden değişik dil türleri kullandıkları ortaya çıkmıştır.

ABD'de ve İngiltere'deki büyük kentlerde toplumsal dil türleri (sosyolekt)  zerinde yapılan çalışmalarda g c l klerle karşılaşılmış, büyük kentlerde kullanılan dilde değişkenlik ve değişme eğilimleri çok daha açık bir biçimde saptanmıştır. Aile yapısı, iř olanakları, toplumsal ilerleme ya da gerileme koşullarının dildeki değişkenliği de büyük ölçüde etkilediği görülmüştür. Ayrıca, kente g  de değişkenliği etkileyen önemli bir etken olmaktadır. Bu çok yönlü değişkenlik olgusunun dildeki değişmenin yönünü de etkilediği görülmüştür (Labov 1966). İmer (1987:225) toplumsal grupların birbirleriyle karşılıklı ilişkileri olduğunu, bir toplumsal grubun üyesinin başka bir grubun da  yesi olabileceğini, ve bu nedenle toplumsal dil türlerinin kesin sınırını belirlemenin g c olduğunu  eri sürmektedir.

İşlevsel dil türleri: Deyiş biçimleri ve özel diller

Dittmar (1976:110) deyiş biçimleri ve özel dilleri işlevsel dil türleri adı altında birleştirmekte, ölçünlü dilde, bölgesel ve toplumsal dil türlerinde bulunması açısından diğer dil türlerinden ayrıldığını ileri sürmektedir. İşlevsel dil türlerinin değişik iletişim ortamlarına, işyerindeki koşullara, resmi ve resmi olmayan durumlara, dili kullanan bireyin kimi özelliklerine göre değişkenlik gösterdiğini s yer. Böylece, bir birey işyerinde meslektaşlarıyla, kendisinden üst düzeyde bulunan bireylerle, evde yakınları, resmi bir toplantıda karşılaştığı kimselerle birbirinden değişik deyiş biçimleri kullanarak iletişim kurar. Dittmar'a göre, işlevsel dil türleri ölçünlü dilde, bölgesel ya da toplumsal dil türleri içinde bulunur. Örneğin, ölçünlü dili kullanan bir birey evde yakınlarıyla samimi bir deyiş biçimi kullandığı gibi, belirli bir bölgesel dil türünü konuşan birey de bir kamu kuruluşuna iř için gittiğinde bu bölgesel dil türünü resmi bir deyiş biçimiyle

kullanabilir.

Dittmar işlevsel dil türlerinin özel dilleri, teknik dilleri, argoyu ve ticari dilleri (pidgin) kapsadığını ileri sürer.

Hudson da (1980: 48-51) deyiş biçimlerini (style) ve özel dilleri kapsayacak anlamda *register* terimini kullanmakta ve bu türlerin bölgesel ve toplumsal dil türleriyle ayrılıkları sorununa eğilmektedir. Hudson (1980), Halliday / McIntosh / Strevens'in (1964) görüşlerinden etkilenerek *register* terimini *kullanıma bağlı dil türleri*; *bölgesel ve toplumsal dil türlerini* ise *kullanana bağlı dil türleri* olarak ayırmaktadır. Bölgesel ve toplumsal dil türlerini kapsayan *lehçe* teriminin bir bireyin değişik durumlarda aynı şeyi anlatmak için kullandığı değişik deyiş biçimlerini belirtmek için kullanılamayacağı gerekçesiyle böyle bir ayırımı gerekliliğini vurgular. Örnek olarak bir mektupta "Size ... bildirmek amacıyla yazıyorum" biçimini kullanırken diğer bir mektupta "Sana bir haberim var ..." gibi bir biçimin kullanılabileceğimizi söyler. Biraz basitleştirerek de olsa (bölgesel ve toplumsal) lehçe bir kimsenin *kim* (ya da ne); kullandığı deyiş biçiminin ise *ne yapmakta olduğunu* belirtir der (Hudson 1980: 49).

Wardhaugh (1986: 48) deyiş biçimleriyle özel dilleri birbirinden ayırmakta; deyiş biçimlerini bireyin içinde bulunduğu toplumsal duruma bağlı olarak değişik biçimlerden birinin seçilerek kullanılması olarak tanımlamaktadır. Törenselle, resmi, rahat, samimi, gibi tanımlanabilecek iletişim durumlarında kullanılan deyiş biçimleri birbirlerinden ayrıdır. Resmîyet durumunda iki kişi arasındaki iletişim ortamı, toplumsal durum ve yaş ayrılıkları ve bireyler arasındaki duygusal yakınlık, ya da mesafe belirli biçimlerin seçiminde etkin olmaktadır. Örneğin, Türkçe'de 3. tekil şahıs için *sen*, ya da *siz* adlarından birinin seçimi yukarıda sözü edilen etkenlere bağlıdır (bkz. Köniğ 1990).

Wardhaugh'a göre özel diller (register) ise doktorlar, pilotlar, bankacılar, satıcılar, müzikseverler, dilbilimciler gibi meslek ve toplumsal grupların kullandığı belirli sözcük, ya da sözcük gruplarından oluşan bir dil türüdür. Bir birey yerine göre birkaç özel dili birden kullanabilir. Örneğin, bir bankacı boş zamanlarında ava gidebilir, böylece, meslektaşlarıyla bankacılık terimlerinden oluşan, arkadaşlarıyla balık tutarken balıkçılık terimlerini kapsayan değişik özel dilleri kullanabilir.

Tüm bu değişik görüşlerden toplumdilbilimcilerin bölgesel ve toplumsal dil türleri konusunda birleştikleri; işlevsel dil türleri diye adlandırılan deyiş biçimleri ve özel diller konusunda ise ayrıldıkları görülmektedir. Deyiş biçimleri ve özel diller işlevsel olmaları, başka bir deyişle, değişik toplumsal durumlarda kullanılmaları açısından ortak bir özellik göstermekle birlikte birbirlerinden ayrıdır. Deyiş biçimleri belirli toplumsal durumlara göre değişkenlik göstermekte; özel diller ise mesleki ya da toplumsal bir grubun kendine özgü dilsel birimlerinden oluşmaktadır. Toplumsal grup ya da toplumsal katman terimleri birbirinden ayrıdır. Özel diller toplum içinde özel amaçları olan toplumsal grupların, toplumsal dil türleri (sosyolekt) ise toplumsal katmanların kullandığı dillerdir.

IV Dil ve Lehçe Ayrımı ²

Çoğumuz konuştuğumuz bölgesel dil türünün ya da ölçünlü dilin bir dil mi yoksa bir lehçe mi olduğu konusunda tereddüte düşeriz. Aslında dil ile bir dilin lehçesi ya da lehçeleri arasında ayırım yapmak çoğunlukla güçtür.

Haugen (1972:98) dil ile lehçenin belirsiz terimler olduğunu, bilim adamlarının dil ve lehçeyi birbirinden ayırmadane gibi ölçütler kullanmaları gerektiği konusunda güçlük çektiklerini ileri sürer. Bu iki terimi birbirinden ayırmanın hemen hemen olanaksız olduğunu ve bu güçlüğün eski Yunanlılara dayandığını söyler. Eski Yunanlıların kullandığı Yunanca'nın tek bir ana dilden gelen ve birbirinden ayrı kullanımları ve yazınları olan bir grup yöresel dil biçiminden (lonik, Dorik, ve Attik) olduğunu ileri sürer. Örneğin, İon lehçesinin tarih, Dor lehçesinin koro ve lirik çalışmalarda, Attik'in ise trajedi yazımında kullanıldığı, daha sonra *koine*, ya da *ortak dil* adı verilen Atina Yunancasının konuşulan dil işlevini üstlendiğini söyler. Haugen (1972:98-99) bu iki terimin daha sonra Yunanca'daki duruma bağlı olarak kullanıldığını ve bu yüzden kimi belirsizliklere yol açtığını söyler. Geleneksel olarak dil terimi hem tek bir dil türünü ve hem de birbiriyle bağlantılı bir grup dil türünü tanımlamak için kullanılmıştır.

Dil ile lehçe arasındaki ayırım Fransızca'daki *dialecte* ile *patois* terimleriyle daha da karmaşık hale gelmiştir (Haugen 1972:100). Bu terimlerden birincisi Fransızca'da yazılıp geleneği olan bölgesel bir dil türü, ikincisi ise yazılı geleneği olmayan bölgesel bir dil türü anlamında kullanılmıştır. Böylece, *patois* yazılı geleneği olmadığından lehçeden daha alt değerde bir dil türü olarak anlaşılmıştır.

Haugen (1972:99) eşzamanlı, ya da betimlemeli anlamda dilin tek bir dil türüne, ya da birbiriyle bağlantılı bir grup dil türüne verilen ad olduğunu,; tarihsel, ya da artzamanlı açıdan ise dilin ya dağılmaya yüz tutmuş ortak bir dil, ya da bir grup dil türünün ana dili olan eski bir dil anlamında kullanıldığını söyler. Bu görüşe göre tarihsel olarak, ayrılık, ya da birleşmelerin sonucu olan lehçe genel bir dil terimi altındaki birbirleriyle bağlantılı dil türlerinden biridir. Haugen bu tarihsel sürecin sürekli olarak yinelendiğini gözönünde tutarak dil terimini üst; lehçeyi ise alt sıralamada bir terim olarak görür. Bu ilişkiyi göstermek için kimi formel yapıları kullanır. (s.99) "X, Y dilinin bir lehçesidir", ya da "Y 'nin, X ve Z lehçeleri vardır." (Ancak, Y, X lehçesinin bir dilidir." gibi bir yapı olası değildir.) Bir üst terim olarak 'dil' lehçelerden söz etmeden kullanılabilir, ancak 'lehçe' terimi diğer lehçeleri ve bu lehçelerin bağlı olduğu bir dilin varlığı kabul edilmeden fazla bir anlam taşımaz.

Aksan (1977:82) da lehçeyi aynı dilin değişik alanlarda ve yerine göre, değişik çağlarda, yine aynı toplum tarafından konuşulan değişik biçimi olarak tanımlamakta, lehçeden daha küçük bölgelere özgü olan ve daha küçük farklar gösteren dil türüne de ağız adını vermektedir.

Dil ile lehçeyi birbirinden ayırmakta kullanılan yaygın bir ölçüt karşılıklı anlaşılabilirlik durumudur. İki ayrı dil türünü konuşan bireylerin karşılıklı olarak birbirlerini anlayabilmeleri durumunda kullandıkları dil türleri aynı dilin lehçeleri; bireylerin karşılıklı birbirlerini anlamamaları durumunda ise bireylerin iki ayrı dili kullandıkları kabul edilir. Ancak, toplumsal ve siyasal nedenlere bağlı olarak 'karşılıklı anlaşılabilirlik' ilkesinin kimi durumlarda işlemediği de sıkça görölmektedir. İsveççe, Danca, ve Norveççe ayrı diller sayılmalarına karşın karşılıklı anlaşılabilirlikleri vardır. Bu dilleri konuşan bireyler karşılaştıklarında kendi anadillerini konuşarak anlaşabilirler. Öte yandan Çince'nin lehçeleri adı verilen türlerin arasında karşılıklı anlaşılabilirlik yoktur. Çince'nin değişik lehçelerini konuşanlar birbirlerini anlayamazlar. Bugün değişik ülkelerde kullanılan ve çoğu arasında karşılıklı anlaşılabilirlik bulunmayan Türk dilleri

genelde lehçe olarak adlandırılmaktadır.

Gumperz (1982; 20) günümüzde dillerin siyasal sınırları aştığını, ikidillilik ve iki lehçeliliğin pek çok durumda istisna değil, olağan olduğunu; dil sınırlarını saptamada toplumsal-tarihsel etkenlerin önemli rol oynadığını ileri sürer. Örnek olarak, Hindistan'da Hintçe ve Urduca'nın; Yugoslavya'da Sırpça ve Krotça'nın Batı Afrika'da Fanti ve Twi dillerinin hemen hemen aynı yapıda oldukları halde hem hukuken, hem de halk tarafından ayrı diller olarak görüldüğünü; öte yandan Irak, Fas ve Mısır'da kullanılan Arapça'nın yazınsal ve günlük biçimlerinin birbirlerinden çok ayrı olduğu halde tek bir dil olarak kabul edildiklerini söyler.

Wardhaugh (1986:29) dili 'karşılıklı anlaşılabilirliği olan dil türlerini içeren bir dilsel iletişim dizgesi' olarak tanımlamaktadır. Ancak, bu tanımın her zaman geçerli olmadığını, kimi az sayıda insanın konuştuğu dillerde çok az değişkenlik olduğunu da ekler.

Dil ile lehçe arasındaki bir başka ayırım da bu iki terimin tarihsel anlamda kullanılmalıklarıyla ortaya çıkmaktadır. İngilizce, Almanca, Fransızca, Rusça, Hintçe gibi kimi dillerin Hint-Avrupa dilinin lehçeleri olduğu bilinmektedir. Eski çağlarda büyük bir olasılıkla çok daha az sayıda lehçelere ayrılmış olan Hint-Avrupa dilinin zaman içinde göçlerle dünyanın dört bir yanına dağılarak bugün Hint-Avrupa dil ailesi olarak adlandırılan değişik dillere dönüştüğünü söyleyebiliriz.

V. Ölçünlü dil

Hudson (1980:32) dil ve lehçe ayrımı tartışmasında ölçünlü dil türünün 'dil' olduğu görüşünün kolayca kabul edilir bir sav olduğunu söyler. Ölçünlü dillerin toplumla özel bir bağlantısı olan dil türleri olduğunu ileri sürerek öteki dil türlerinin bir dili konuşanların bilinci dışında öğrenilmesine karşılık ölçünlü dillerin toplumun doğrudan ve amaçlı yöneltmesi sonucu öğrenildiğini vurgular. Ölçünleştirme adı verilen bu sürecin sonucunda daha önce lehçelerden biri olan bir dil türü 'ölçünlü dil' statüsünü kazanır. Kimi sosyo-kültürel nedenlere bağlı olarak bölgesel, ya da toplumsal bir katman, ya da grubun dil türü diğerlerinden daha yüksek saygınlığa sahip olabilir. Bu gibi bir dil türü genelde ölçünlü dil olarak geliştirilmek üzere seçilir.

Ölçünlü dillerde genelde sözcük dağarcığı ve dilbilgisi açılarından birlik olmasına karşılık söyleyiş bakımından bir birlik söz konusu değildir. Değişik bölgesel, ya da toplumsal dil türlerini konuşan bireyler eğitim sürecinde ölçünlü dili öğrenmekte, ancak bu dil biçimini bölgesel ses özellikleriyle konuşmaktadırlar.

Haugen (1972:105) ölçünlü dilin herşeyden önce yazılı geleneğinin olmasının önemli ve vazgeçilmez bir koşul olduğunu ileri sürer. Dil kullanımında sözlü dilin önemini kabul etmekle birlikte yazı dilinin ölçünlü dil türü olarak diğer dil türlerinin gelişmesinde etkin rolü olduğunu vurgular. Modern İbranice'nin bir yüzyıl konuşulmadığı halde İsrail Devletinin kurulmasından sonra kısa bir sürede tekrar konuşulan bir dil haline gelmesinde geleneksel İbranice'nin dinsel nedenlerle sürekli olarak okunmasının rolünü örnek olarak verir.

Haugen (1972:110) tipik bir 'ölçünlü dilin' bu statüye erişmesi için şu dört aşamadan geçmesi gerektiğini ileri sürer:

- a. toplumda kullanılan dil türlerinden birinin seçimi;
- b. bu türün kodlaştırılması;
- c. işlevinin genişletilmesi;
- d. toplumca benimsenmesi.

Bu süreçlerden birincisinde herhangi bir nedenle toplumda kullanılan dil türlerinden biri ölçünlü dil olarak geliştirilmek üzere seçilir. Bu önemli bir siyasal, ya da ticari merkezde kullanılan bölgesel bir dil türü, ya da bir toplumsal katmanın kullandığı toplumsal bir dil türü olabileceği gibi birkaç dil türünün karışımı da olabilir. Örneğin, ülkemizde Cumhuriyetten sonra dilimizin yabancı öğelerden arındırılarak Öztürkçe'ye dayanan ölçünlü bir dilin oluşturulmasında temel olarak İstanbul ağızı olarak nitelenen ve toplumsal saygınlığı yüksek olan dil türü seçilmiştir. Ölçünleştirme ya da kodlaştırma olarak adlandırılan ikinci aşama belirli bir kurumca ölçünlü dil türünü belirleyecek sözlük ve dilbilgisi kitaplarının yazılması sürecidir. Bu kuralların belirlenmesinden sonra bireylerin bu 'doğru' biçimleri benimseyerek, kendi bölgesel, ya da toplumsal dil türlerindeki 'yanlış' biçimleri kullanmamaya özen gösterme süreci başlar. Bilindiği gibi, Türkiye'de bu görevi Türk Dil Kurumu gerçekleştirmiştir.

Ölçünlü dilin işlevinin genişletilmesi sürecinde ise kodlaştırma sürecinden geçen dil türünün yaygın olarak yazıda, tüm devlet işlerinde ve eğitim dili olarak kullanılmasına özen gösterilir.

Ölçünlü dilin benimsenmesi sürecinde ise seçilen kodlaştırılan ve işlevleri genişletilen dil, toplumun bireylerince kabul görmeli ve ulusal dil olarak benimsenmelidir.

Hudson (1980:33) bu süreçlerin başarıyla tamamlandıktan sonra yerleşen ölçünlü dilin ülkede etkili bir birleştirici işlevi gördüğünü ve bağımsızlığın simgesi haline geldiğini ileri sürer. Böylece, toplumsal açıdan saygınlık kazanan bu dil türü diğer dil türlerinden daha üst bir konuma kavuşur.

Haugen (1972:110) dilin ölçünleşmesindeki bu dört aşamadan ilk ikisinin biçime, son ikisinin ise dilin işlevine ilişkin olduğunu söyler. Dil ve lehçenin bir ulusun yaşamdaki yerini belirleyen bir şema önerir.

	Biçim	İşlev
Toplum	Seçim	Benimseme
Dil	Kodlaştırma	Genişletme

Ölçünleştirme sürecinde etkin olan etkenlerin bu sıralaması toplumdilbilimcilerce (Haugen, 1972; Trudgil, 1983 ve başkaları) genelde benimsenmeyle birlikte bu sürecin kimi yönleri tartışılmaktadır. Örneğin, ölçünleştirmenin yazılı dili kapsadığı gibi söyleyiş biçimlerini de kapsayıp kapsamayacağı sorunu, ya da yalnız ölçünlü dilin 'doğru' dil türü olarak benimsenmesi gibi değer yargılarını kapsayan konularda toplumdilbilimciler aynı görüşleri paylaşmaktan uzaktırlar. (Hudson, 1980; Trudgil, 1983). Ayrıca, bir toplum için uygun olan ölçünleştirme politikası bir diğer toplumda geçerli olmayabilir. Bu yüzden dili ölçünleştirme programlarının başarılı olması bir

ölçüde bilgi, özen ve duyarlı bir planlama gerektirmektedir.

VI. Sonuç

Her dilde değişik dil türleri ve biçimleri, başka bir deyişle değişkenlik bulunur. Dil bölgesel, toplumsal, işlevsel dil türlerinden oluşan karmaşık bir olgudur. Dil türleri ise bir grup dilsel birimden oluşmaktadır. Dili değişik toplumsal gruplarca kullanılan karmaşık bir olgu olarak tanımlamakla birlikte tek bir bireyin dilinde de bir dizi dil türünün bulunduğu gerçektir. Her birey toplumsal durumu, yaşı, cinsi, öğrenim düzeyi gibi etkenlere bağlı olarak belirli sayıda dil türü repertuarına sahiptir.

Bölgesel, toplumsal dil türleriyle deyiş biçimleri ve özel diller arasındaki ayrılık büyük ölçüde birbirinden bağımsız olgulardır. Kimi dilsel birimler değişik dil türlerinde bulunabileceği gibi, değişik dil türlerini de birbirine kapsayabilir. Resmi bir durumda ölçünlü dili olduğu gibi, bölgesel, ya da belirli bir toplumsal katmana özgü dil türünü kullanmak da olasıdır. Özel diller ölçülü dile, bölgesel, ya da toplumsal dil türlerine dayanabilir.

Değişkenlik olgusunun dildeki değişimin kaynağı olduğu açıktır. Zaman içinde dil türlerindeki değişik dilsel deyişkelere birisi kaybolmakta, bir diğeri yaygınlık kazanmaktadır. Dildeki bu değişimin nedeni genelde dilsel etkenlerden çok toplumsal etkenlere bağlanmaktadır. Ancak, bir dil deyişkesi ile toplum arasındaki bağlantı henüz kesin bir biçimde açıklanamamaktadır. Genelde toplumsal saygınlığı yüksek olan grubun dilsel birimlerinin daha kolay yaygınlık kazandığı gözlenmektedir.

Bir bireyin konuşmasını kısa bir süre dinleyerek o bireyin toplumsal durumu hakkında birtakım yargılara varmak olasıdır. Bir kimsenin giyiniş biçimi, davranışları kadar dili kullanma biçimi de o bireyin 'kim' olduğunu belirtir. Burada önemli olan bizim bu yargı yeteneğimizdir. Belirli kimi dilsel özelliklerin varlığı, ya da yokluğu bir bireyi toplum içindeki yerine oturtmamızda etken olmaktadır. Ancak, bizim bu yeteneği nasıl kazandığımız sorusu dil yetisinin ne olduğu gibi henüz cevapsız kalmaktadır.

Değişik söyleyiş biçimleri, sözcükler, ya da dilsel yapılar gibi değişik dilsel birimlerden birinin, ya da değişik dil türlerinden (bazen dillerden) birinin seçimin kapsayan değişkenlik olgusu kurallıdır. Toplum içinde birey kiminle, ne zaman, nasıl konuşacağını, başka bir deyişle dilin kullanım kurallarını bilmektedir. Günümüzde toplumdilbilimciler bu kuralların sistemli olarak betimlenmesi sorununa eğilmektedirler.

Notlar

1. Toplumdilbilim alanında kimi terimlerin türkçeleştirilmesinde ayrılıklar gözlenmektedir. Bu yazıda değişkenlik ve deyişke terimleri B. Vardar'ın yönetiminde hazırlanan *Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*'nde verilen anlamda kullanılmıştır. (1980:55) değişkenlik (Ing. variation; Fr. variation; Alm. Variation) Bir dilin süre, uzam ve toplum içinde değişik biçimlere bürünme özelliği, deyişke (Ing. variant; Fr. variante; Alm. Variante) Bir dil biriminin değerinde herhangi bir deyişiklik olmadan büründüğü biçimlerden her biri. Dil türü (Ing. variety) ise dildeki değişik türlerden biri anlamında kullanılmaktadır. Bu anlamda dil türü, değişik coğrafi bölgelerde kullanılan lehçeler; değişik toplumsal katmanlarca kullanılan

sosyolektler; ya da değişik toplumsal durumlarda kullanılan deyiş (İng. style) biçimlerini ve meslek gruplarınca ya da toplumsal gruplarca kullanılan özel dilleri (İng. register) kapsamaktadır.

2.Dil ile lehçe arasındaki ayırım tartışmasında lehçe geleneksel anlamı olan bölgesel dil türü anlamında kullanılmaktadır. Daha önceki tartışmamızdan da anlaşılacağı gibi günümüzde lehçe çoğunlukla bölgesel ve toplumsal dil türlerini kapsayan bir anlamda kullanılmaktadır.

KAYNAKÇA

- Aksan, D. (1977). *Her yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim 1*, TDK, Ankara
- Bynon, T. (1977). *Historical Linguistics*, Cambridge : Cambridge University Press.
- Chomsky, N. (1965). *Aspects of the Theory of Syntax*, Cambridge Mass.: MIT Press.
- Dittmar, N. (1976). *Sociolinguistics*, Edward Arnold Ltd.
- Fasold, R.W. (1984). *The Sociolinguistics of Society*. Oxford: BasilBlackwell.
- Ferguson, C.A.(1971).*Language Structure and Language Use*.Stanford:Stanford Un. Press.
- Gumperz, J.J. (1982). *Discourse Strategies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Halliday, M.A.K., Mc Intosh, A. and Stevens, P. (1964). *The Linguistic Sciences and Language Teaching*. London: Longman.
- Haugen, E. (1972). "Dialect, Language, Nation" *Sociolinguistics*. J.B. Pride and Janet Holmes (eds.) Penguin, s. 97-111.
- Hudson, R.A. (1980). *Sociolinguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hymes, D.H. (1974). *Foundations in Sociolinguistics: An Ethnographic Approach*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- İmer, K. (1987). "Toplumdilbilimin Kimi Kavramlarına Kuramsal bir Bakış," *Cumhuriyetin 60. Yıldönümü Armağanı. Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Ankara. s. 213-230.
- Labov, W. (1966). "The Social Stratification of English in New York City" Washington, DC: Center for Applied Linguistics.
- Labov. W. (1972). *Language in the Inner City: Studies in the BlackEnglish Vernacular*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Lyons, J. (1980). *Language and Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Trudgill, P. (1974). *The Social Differentiation of English in Norwich*.CUP
- Trudgill, P. (1875). *Accent, Dialect and the School*. London: Edward Arnold.
- Trudgill, P. (1983). *Sociolinguistics: An Introduction to Language and Society*, rev. ed. Harmondsworth: England; PenguinBooks.
- Wardhaugh, R. (1986). *An Introduction to Sociolinguistics*. Basil Blackwell.
- Weinreich, U. (1983).*Languages in Contact*. New York:Linguistic Circle and the Hague: Mouton.
- Weinreich, U.,W.Labov, and M. I Herzog.(1968)"Empirical Foundations of a Theory of Language Change", *Directions for Historical Linguistics*. W.D. Lehmann, Y. Malkiel, (eds.) Austin: University of Texas Press. s. 95-195.